ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ

10 β, 1996

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1997

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ - Η. TODOROVA - Ι. ΑΣΛΑΝΗΣ
J. BOJADZIEV - Φ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ - Ι. VAJSOV - Μ. ΒΑΛΛΑ

ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ - TOPOLNIČA
ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ

Στην περιοχή της πυραμίδας 63 εκατέρωθεν των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από το βουλγαρικό χωριό Topolniča και 6 χλμ. σε ευθεία γραμμή από το ελληνικό χωριό Προμαχών εντοπίσθηκε το 1979 προϊστορικός οικισμός[1] (Σχ. 1). Βρίσκεται στις κατώτατες βορειοανατολικές υπώρειες του όρους Κερκίνη, στα πρώτα υψώματα πάνω από την προσχωσιγενή κοιλάδα του Στρυμόνα που απλώνεται στα ανατολικά του. Αναπτύσσεται πάνω σε δύο άνδηρα, τα οποία ορίζονται στα βόρεια και νότια από τις κοίτες δύο ρεμάτων: το ανατολικό άνδηρο, το οποίο διασχίζεται από την γραμμή των συνόρων, έχει έκταση περίπου 5 στρεμμάτων και το δυτικό είναι πολύ μεγαλύτερο. Σύμφωνα με τη διασπορά των οστράκων κεραμικής, ο οικισμός στα δύο άνδηρα καλύπτει έκταση 60 στρεμμάτων περίπου, από τα οποία τα 2-2,5 βρίσκονται στο βουλγαρικό έδαφος (Σχ. 2).

Η ανασκαφική έρευνα του προϊστορικού οικισμού πραγματοποιείται προς το παρόν με δύο χωριστούς ανασκαφικούς τομείς, στο βουλγαρικό και στο ελληνικό έδαφος. Οι πρώτες ανασκαφές έγιναν στον βουλγαρικό τομέα από το 1980 μέχρι το 1990, οπότε διεκόπησαν. Ερευνήθηκε έκταση 700 τ.μ. παρακολουθώντας την κάθετη στρωματογραφία του οικισμού στο μεγαλύτερο τμήμα του ανασκαφικού σκάμματος[2]. Το 1993 άρχισαν ανασκαφές και στον ελληνικό τομέα που βρίσκονται ακόμη σε εξέλιξη[3]. Βασικός στόχος είναι ο συγχρονισμός και η αλληλοσυμπλήρωση των δύο ανασκαφών με τελική κατάληξη τη συνένωση των δύο τομέων με μια κοινή ανασκαφική τομή που θα τέμνει τη γραμμή των συνόρων.

Για την επεξεργασία του υλικού και την κοινή δημοσίευση των αποτελεσμάτων της μελέτης διοργανώθηκε το ανασκαφικό πρόγραμμα «ΠΡΟΜΑΧΩΝ-TOPOLNIČA», το οποίο εντάχθηκε στο πλαίσιο της πολιτιστικής ελληνοβουλγαρικής συνερ-

1. Ο οικισμός βρίσκεται στην περιοχή του εγκαταλειμμένου σήμερα οικισμού της Μεσαίας Νέου Πετριτσίου. Ωστόσο, για την ονομασία του προϊστορικού οικισμού προτιμήθηκαν τα ονόματα των δύο πλησιέστερων χωριών, τα οποία ταυτόχρονα βρίσκονται στο σύγχρονο σημείο επαφής των δύο χωρών.

2. Πρβλ. εκθέσεις βουλγαρικής ανασκαφικής ομάδας: H. Todorova - J. Bojatziev - I. Vajsov, AOP 1981, 1986, 1987. Πρβλ. H. Todorova - I. Vajsov, Novo Kammennata Epoxa v Balgaria (1993) σ. 148 κ.α.

3. ΑΕΜΘ 6, 1992, 561-576, ΑΕΜΘ 7, 1993, 505-512, ΑΕΜΘ 8, 1994, τυπώνεται, ΑΕΜΘ 9, 1995, τυπώνεται. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Η. Todorova - Ι. Ασλάνης - J. Bojadziev, Προμαχώνας-Topolniča, Πρόγραμμα Ελληνοβουλγαρικής Συνεργασίας, Α' Διεθνές Συνέδριο Σερρών 1993 (τυπώνεται).

γασίας και αποτελεί το πρώτο του είδους σε αυτόν τον τομέα[4].

Ο οικισμός ανήκει στον τύπο των επίπεδων ανοικτών με αραιή κατοίκηση, οι οποίοι αναπτύσσονται σε μεγάλη έκταση[5].

Προκειμένου να προσδιορισθούν τα πραγματικά όρια, η οικιστική δραστηριότητα και η πυκνότητα κατοίκησης, από τις ενδείξεις καμμένων πηλών και τη συσσώρευση λίθων, πραγματοποιήθηκε εκτός από την επιφανειακή έρευνα και Η/Μ διασκόπηση του εδάφους.

Δυτικό Άνδηρο

Με ηλεκτρομαγνητικές διασκοπήσεις ερευνήθηκε η εξάπλωση του οικισμού προς τα δυτικά, η έκταση του οποίου τελικά αποδείχθηκε αρκετά μικρότερη από εκείνην που έδιναν τα επιφανειακά ευρήματα. Με αυτόν τον τρόπο ο κατά μήκος άξονας του οικισμού, από 300-350 μ. που ήταν σύμφωνα με την επιφανειακή έρευνα, μειώνεται στα 250 μ. και η πιθανή συνολική έκταση του οικισμού από 60 σε 40-45 στρέμματα περίπου[6] (Σχ. 2).

Η ανασκαφική δραστηριότητα στο δυτικό άνδηρο περιορίσθηκε σε τρεις δοκιμαστικές τομές (Ζ, Η, Θ), στις οποίες διαπιστώθηκε, ότι το φυσικό έδαφος βρίσκεται σε βάθος περίπου 1,40 μ. από την επιφάνεια.

Ανατολικό άνδηρο

Σε αυτό το τμήμα του οικισμού επικεντρώθηκε η έρευνα τόσο στον βουλγαρικό, όσο και στον ελληνικό τομέα. Στον βουλγαρικό τομέα η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε κατά μήκος της συνοριακής γραμμής και προχώρησε σε έκταση 700 τ.μ. με τομές 5x5 μ. Μεταξύ τους υπήρχαν μάρτυρες πλάτους 40 εκ., οι οποίοι αφαιρέθηκαν, όταν η ανασκαφή έφθασε στο φυσικό έδαφος.

Στον ελληνικό τομέα οι πρώτες τομές ανοίχθηκαν επίσης δίπλα στη συνοριακή γραμμή (Εικ. 1), ώστε να υπάρξει αμεσότερη συσχέτιση με τον βουλγαρικό τομέα. Συνολικά μέχρι σήμερα ανοίχθηκαν στον κύριο ανασκαφικό τομέα 9 τομές 4x4 μ. (Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ι, ΙΑ, ΙΒ) με ενδιάμεσους μάρτυρες πλάτους 1 μ. Η ανασκαμμένη έκταση φθάνει τα 144 τ.μ. Το φυσικό έδαφος έχει εντοπισθεί μόνο σε ορισμένα σημεία της τομής Δ.

4. Στο πρόγραμμα μετέχουν από ελληνικής πλευράς οι Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη έφορος της ΙΖ' ΕΠΚΑ, Ι. Ασλάνης αρχαιολόγος-ερευνητής στο ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, Φ. Κωνσταντοπούλου αρχαιολόγος και Δ. Μαλαμίδου, Μ. Βάλλα αρχαιολόγοι στη ΙΗ' ΕΠΚΑ. Από βουλγαρικής πλευράς μετέχουν οι Η. Todorova, J. Bojadziev, I. Vajsov, V. Draganov.

5. Ο τύπος αυτός συναντάται κυρίως σε οικισμούς των προδιμηνιακών φάσεων της ΝΝ βλ. Ι. Ασλάνης, Η Προϊστορία της Μακεδονίας Ι. Η Νεολιθική εποχή, Αθήνα 1992, σελ. 231 κ.εξ. και J. C. Chapman, «The early balkan village», Var. Arch. Hungarica II, 1989, 33-53.

6. Δεν μετρήθηκε ακόμη ο κατά πλάτος άξονας του οικισμού, ο οποίος εκτιμάται ότι ορίζεται από τις δύο ρεματιές. Την Η/Μ διασκόπηση πραγματοποίησε ομάδα βουλγάρων φυσικών αποτελούμενη από τους δρ. M. Georgiev, D. Stoev και K. Velkovski.

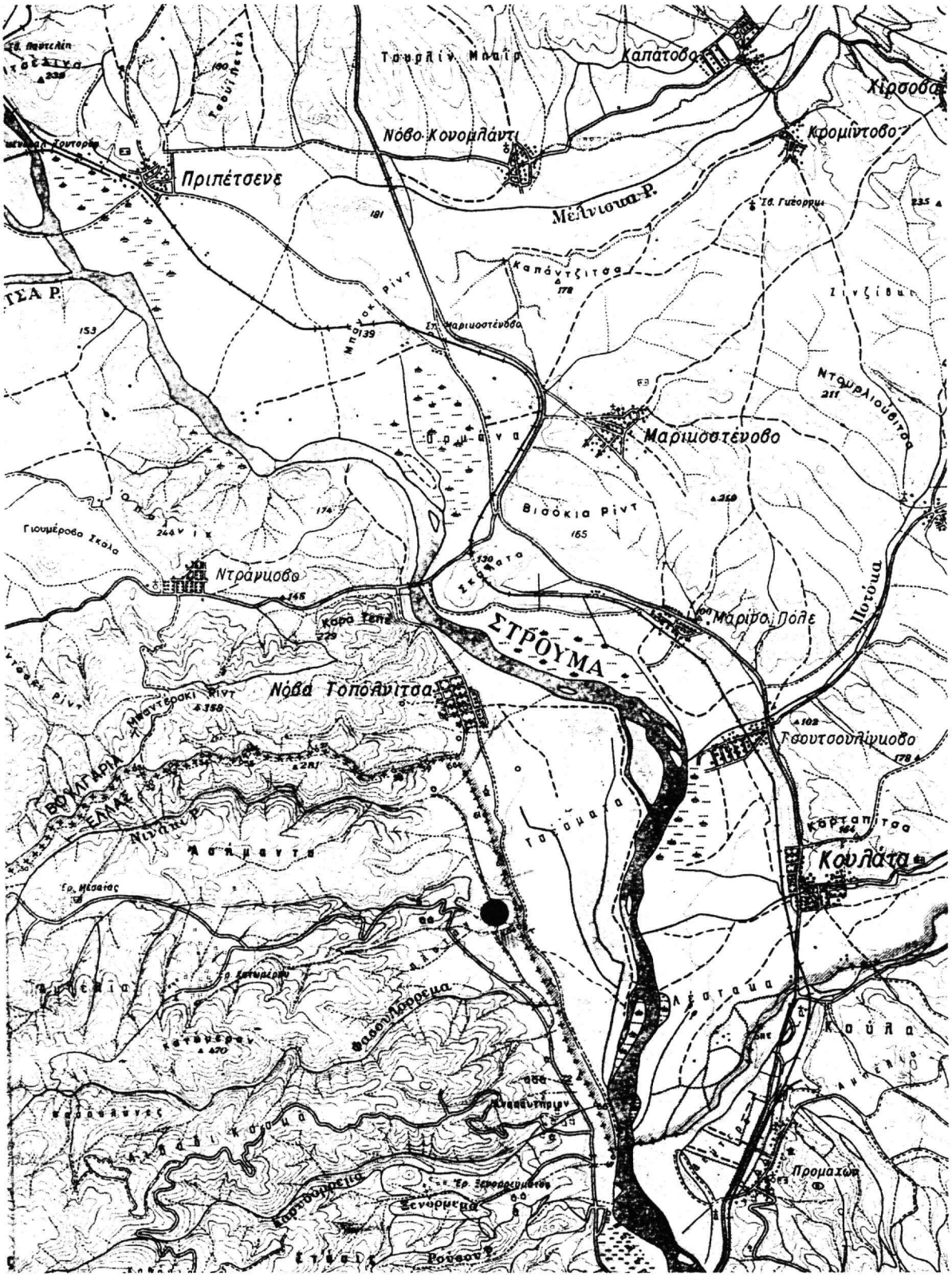

Σχ. 1. Χάρτης κοιλάδας του Στρυμόνα.

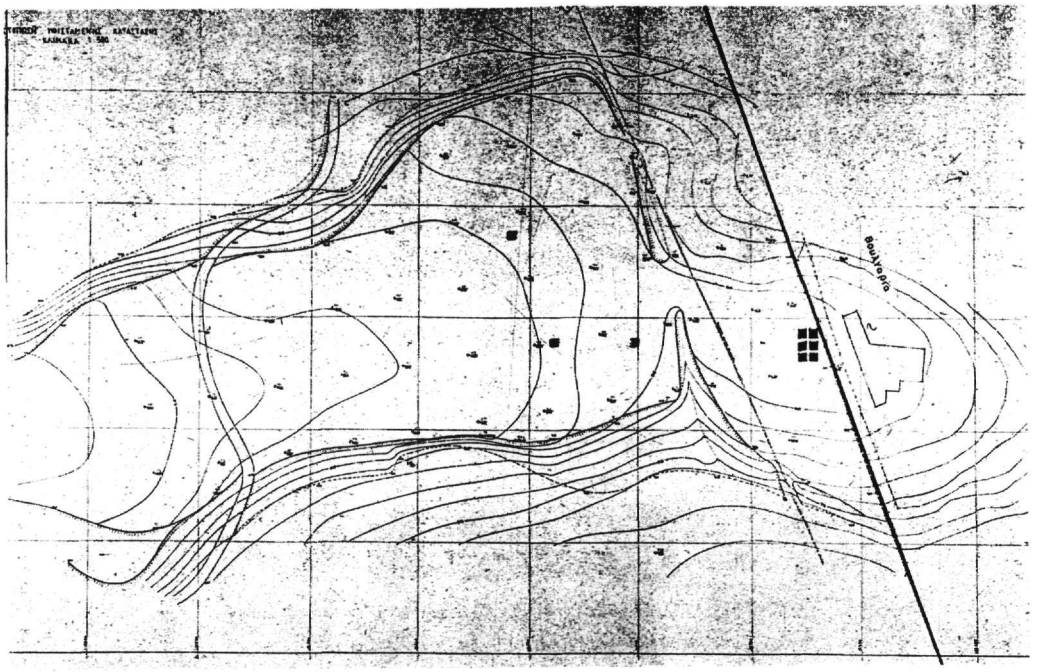

Σχ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα οικισμού.

Η/Μ διασκόπηση του εδάφους πραγματοποιήθηκε και σε τμήμα του ανατολικού ανδήρου, τα αποτελέσματα της οποίας ελέγχθηκαν με δύο ανασκαφικές τομές. Στην τομή ΙΓ, όπου είχε εντοπισθεί μαγνητική διαταραχή, αποκαλύφθηκαν τμήματα εστίας και στην τομή ΙΔ, όπου είχε εντοπισθεί ηλεκτρική ανωμαλία του εδάφους, αποκαλύφθηκε σε βάθος 30-40 εκ. λιθοσωρός που συνοδευόταν από πηλότοιχο και πασσαλότρυπες.

Η έρευνα της στρωματογραφίας έχει ολοκληρωθεί στον βουλγαρικό τομέα, όχι όμως και στον ελληνικό τομέα, όπου η ανασκαφή είναι ακόμη σε εξέλιξη. Από τα δεδομένα, ωστόσο, των δύο τομέων μπορούμε να είμαστε σχεδόν βέβαιοι, ότι στο ανατολικό άνδηρο οι επιχώσεις έχουν πάχος επίσης 1,40 μ. περίπου. Διακρίνονται κι εδώ τρεις φάσεις κατοίκησης με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Η τελευταία φάση κατοίκησης του οικισμού (φάση Ι) έχει εντοπισθεί στον βουλγαρικό τομέα σε ελάχιστο βάθος κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και περιλαμβάνει το στρώμα άροσης καθώς και μερικούς λάκκους. Δεν έχουν αποκαλυφθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που να αποδίδονται σε αυτή τη φάση. Με στόχο τη διευρεύνηση αυτού του προβλήματος, η ανασκαφή στον ελληνικό τομέα προχώρησε με ιδιαίτερη προσοχή στην έρευνα των επιφανειακών επιχώσεων. Σε όλες τις τομές επιβεβαιώθηκε η ισχυρή διατάραξη αυτής της φάσης από την άροση.

Αδιατάρακτες επιχώσεις εντοπίσθηκαν μόνο στο κράσπεδο του αγρού, όπου βρέθηκαν τα πλέον ενδιαφέροντα ευρήματα αυτής της φάσης. Στην τομή Α και σε βάθος 10 εκ. περίπου εντοπίσθηκε εστία σε σχήμα πετάλου με ίχνη από περιχείλωμα ή από τη βάση ημισφαιρικής θόλου (Εικ. 2). Η βάση της βρίσκεται σε βάθος 30 εκ. περίπου

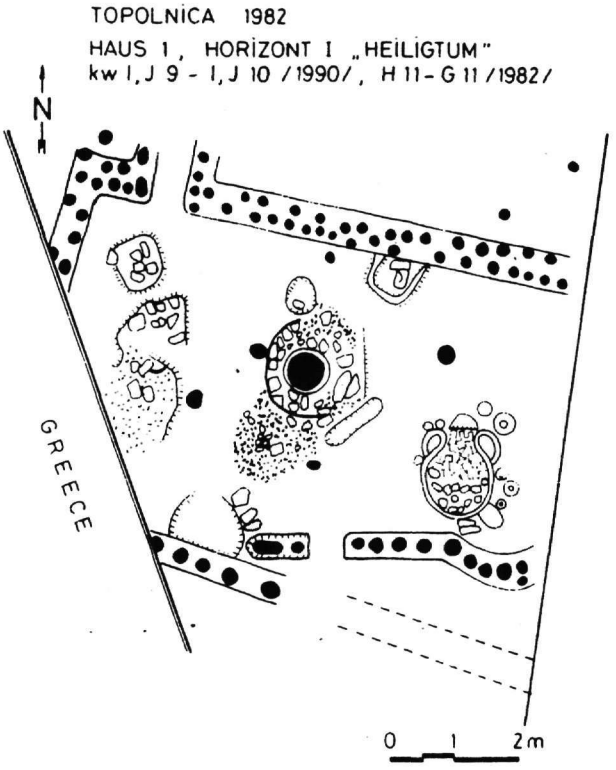

Σχ. 3. Βουλγαρικός τομέας. Πασσαλόπηκτο κτίριο φάσης ΙΙ.

και πιθανότατα σχετίζεται με το στρώμα λίθων και οστράκων που αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα της τομής Α και στην παρακείμενη τομή Ε. Καθώς η έρευνα και η μελέτη των ευρημάτων είναι ακόμη σε εξέλιξη, δεν έχει εξακριβωθεί με ασφάλεια, άν η εστία αυτή μαζί με το παρακείμενο στρώμα λίθων και οστράκων ανήκει στην τελευταία οικιστική φάση Ι ή στην επόμενη φάση ΙΙ.

Στις περισσότερες τομές σε βάθος 30 εκ. περίπου αποκαλύφθηκαν συγκεντρώσεις κεραμικής, λίθων (Εικ. 3) και άλλων αντικειμένων, συχνά μέσα σε ιδιαίτερα σκληρό πηλόχωμα. Η ερμηνεία αυτών των σωρών είναι εξαιρετικά δύσκολη. Θα μπορούσαν να είναι επιστρώσεις σε ακάλυπτους χώρους. Όμως ο ακανόνιστος τρόπος συσσώρευσης με τα όστρακα κεραμικής και τις πέτρες σε κάθετη, πλάγια αλλά και οριζόντια θέση (Εικ. 4), δεν επιτρέπει την αβασάνιστη αποδοχή αυτής της άποψης, μολονότι σε ορισμένα σημεία των τομών κομμάτια μεγάλων αγγείων απλωμένα οριζόντια μαρτυρούν την επιφάνεια κατοίκησης αυτής της φάσης. Μια άλλη ερμηνεία αυτών των λιθοσωρών είναι ότι προέρχονται απο ισοπεδώσεις στρωμάτων καταστροφής προγενέστερων οικιών για τη δημιουργία των δαπέδων κατοίκησης της τελευταίας οικιστικής φάσης Ι. Μια τρίτη ερμηνεία θα μπορούσε να σχετίσει τους σωρούς αυτούς, ανάμεσα στους οποίους εμφανίζονται και μεγάλα θραύσματα εστιών, είτε με πεσμένα δάπεδα μεσορόφου, είτε με οριζόντιες επιστρωμένες με πηλόχωμα οροφές σπιτιών, όπου θα ήταν δυνατόν να είχαν διαμορφωθεί υπαίθριοι ή ημιυπαίθριοι χώροι διαμονής και εργασίας. Στη δεύτερη οικιστική φάση (φάση ΙΙ) εντοπίστηκαν τα πρώτα κτίσματα,

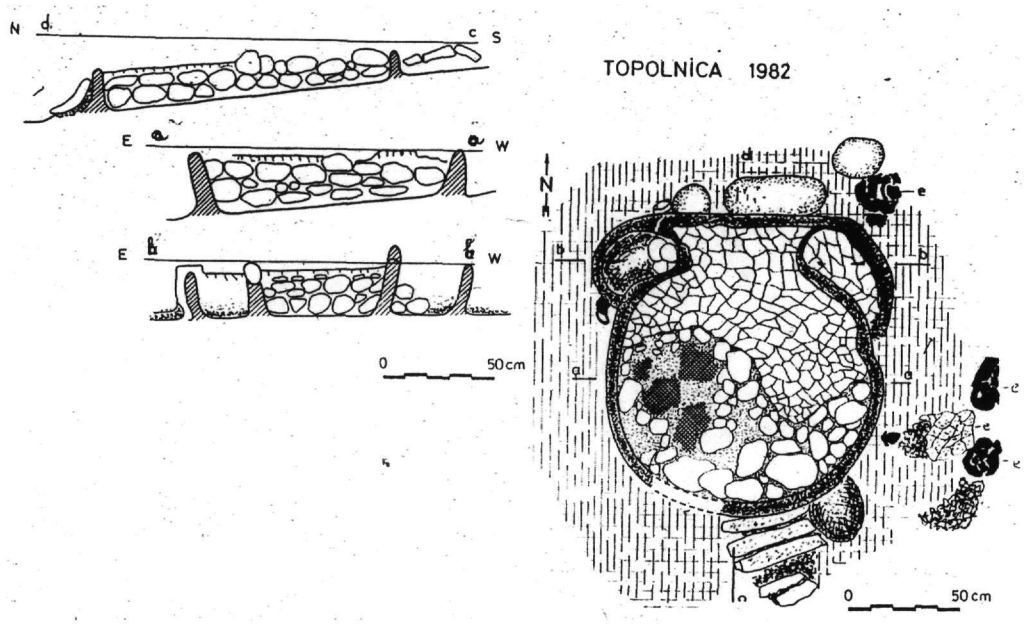

Σχ. 4. Βουλγαρικός τομέας. Εστία πασσαλόπηκτου κτιρίου.

τα οποία είναι πασσαλόπηκτα.

Στον ελληνικό τομέα τα ευρήματα είναι ακόμα ελάχιστα, γιατί η ανασκαφή δεν έχει προχωρήσει σε ανάλογο βάθος. Ωστόσο, στην τομή Β (Εικ. 5) εμφανίστηκαν οι πρώτες πασσαλότρυπες, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελούν μέρος τοίχου οικίας. Ο προσανατολισμός του κτιρίου (ΒΑ-ΝΔ) σχετίζεται κάπως με αυτόν των κτισμάτων που αποκαλύφθηκαν στο βουλγαρικό τομέα. Σ' αυτή τη φάση ανήκουν και οι δύο εστίες της τομής ΣΤ (Εικ. 6).

Στον βουλγαρικό τομέα αποκαλύφθηκε μεγάλο κτίσμα διαστάσεων 8x5 μ. (Σχ. 3). Οι τοίχοι ήταν πασσαλόπηκτοι. Στο κέντρο ένας μεγαλύτερος πάσσαλος, με επάλειψη πηλού, υποβάσταζε την οροφή. Στο εσωτερικό, δίπλα στον νότιο τοίχο, εντοπίστηκε φούρνος με δύο υποδοχείς δίπλα από το στόμιό του (Σχ. 4). Κοντά υπήρχαν αγγεία και μια μυλόπετρα. Από την ανάγλυφη διακόσμηση του δυτικού τοίχου προέρχονται τα θραύσματα τεσσάρων πρόστυπων σχηματοποιημένων γυναικείων μορφών, ύψους 50 και 40 εκ. περίπου (Εικ. 7). Πρόκειται για σπάνια παραδείγματα νεολιθικής πλαστικής σε μεγάλο μέγεθος, της οποίας δείγματα έδωσε και ο νεολιθικός οικισμός του Ντικιλί Τας στην αντίστοιχη φάση[7]. Στην ανατολική πλευρά του ανασκαφικού τομέα (Εικ. 8), στα τετράγωνα L16 και K16, εντοπίστηκαν δύο παράλληλες σειρές από μεγάλες πασσαλότρυπες διαμέτρου 0,50 και βάθους 1,10 μ. που βρίσκονται μεταξύ τους σε απόσταση 1,0 μ. περίπου. Παραμένει προς διερεύνηση, αν αποτελούν μέρος του εξωτερικού τοίχου της οικίας αρ. 2 που υπάρχει κοντά, ή αν αποτελούν τμήμα του ανατολικού περιβόλου του οικισμού.

7. Πρβλ. πρόστυπη κεφαλή ταύρου Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - R. Treuil - Δ. Μαλαμίδου σε αυτόν τον τόμο.

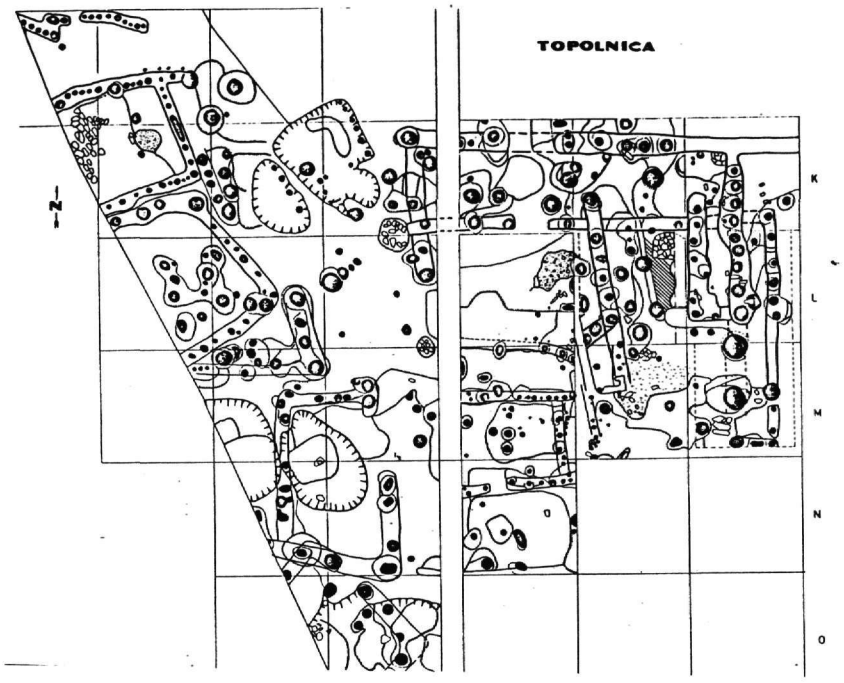

Σχ. 5. Βουλγαρικός τομέας. Οικίες με υπόσκαφους χώρους, φάση ΙΙΙ.

Τα σπίτια της αρχαιότερης οικιστικής φάσης (φάση ΙΙΙ) διαφέρουν από τα δρομικά πασσαλόπηκτα κτίσματα της φάσης ΙΙ. Στο εσωτερικό τους είχαν ένα ή περισσότερα πλατιά ορύγματα (Εικ. 9), τα οποία χρησιμοποιούνταν ως χώροι διαβίωσης. Το δάπεδό τους βρισκόταν μέχρι και 60-70 εκ. χαμηλότερα από την επιφάνεια του φυσικού εδάφους. Η έκταση των ορυγμάτων δεν ξεπερνούσε τα 8-10 τ.μ. και, σύμφωνα με τα ευρήματα, θα πρέπει να εξυπηρετούσαν διαφορετικές λειτουργίες. Στο δάπεδό τους υπήρχαν εστίες και φούρνοι, οι οποίοι έφεραν ίχνη ανανέωσης. Οι τοίχοι των σπιτιών αποτελούνταν από σειρές πασσάλων, ενώ συχνά το φυσικό έδαφος μεταξύ των ορυγμάτων ήταν κι αυτό μέρος του τοίχου (Σχ. 5). Πάνω από τα ορύγματα, σε ορισμένες περιπτώσεις, υπήρχε ανωδομή, ίσως πατάρι, με εστίες, όπου πιθανόν αναπτυσσόταν οικιακή δραστηριότητα (Σχ. 6).

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας και της μελέτης των ευρημάτων δεν αποκλείεται να συσχετισθούν ορισμένοι, τουλάχιστον, λιθοσωροί με θραύσματα αγγείων και εστιών, από εκείνους που περιγράψαμε παραπάνω, με το οριζόντιο δώμα των οικιών αυτής της φάσης. Σ' αυτή την περίπτωση οι διάσπαρτοι λίθοι θα ήταν δυνατόν να αποδοθούν στην προσπάθεια να εξασφαλισθεί η οριζόντια οροφή από την υγρασία, όπως διδάσκουν και σύγχρονα εθνογραφικά παραδείγματα από την Εγγύς Ανατολή.

Ευρήματα

Παράλληλα με τα αρχιτεκτονικά λείψανα των οικιών, τα λοιπά ευρήματα της ανασκαφής, κεραμική, εργαλεία, κοσμήματα, ειδώλια αλλά και οργανικά παλαιοβο-

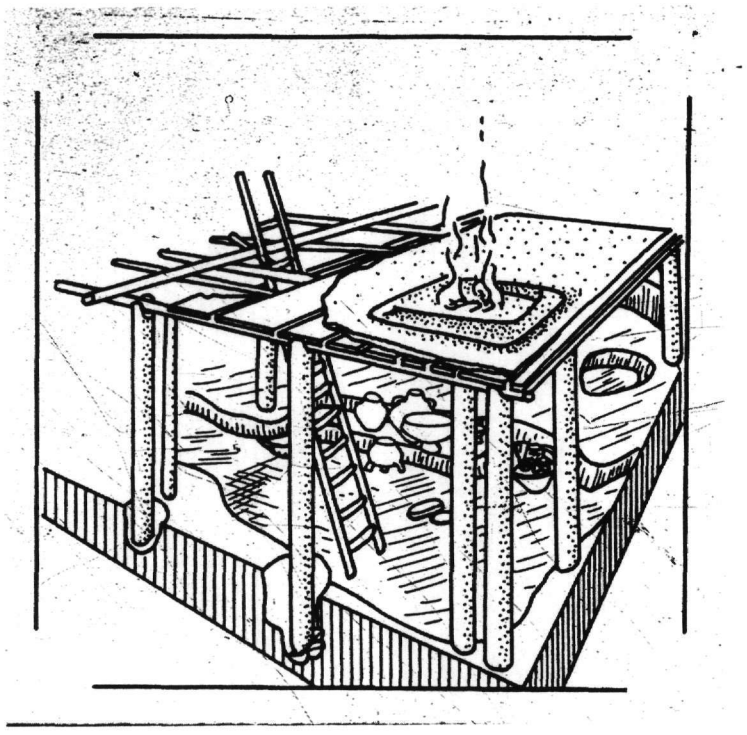

Σχ. 6. Βουλγαρικός τομέας. Αναπαράσταση οικίας φάσης ΙΙΙ.

τανολογικά και παλαιοζωολογικά κατάλοιπα, συνθέτουν την πρώτη πολιτιστική εικόνα του νεολιθικού οικισμού, προσδιορίζουν τις σχέσεις του με τις παρακείμενες νεολιθικές κοινότητες και συμβάλλουν στην ένταξή του στη νεολιθική κοινή. Επί πλέον, ο οικισμός Προμαχών-Topolniča ευρισκόμενος στο δρόμο επικοινωνίας των παραλίων του Αιγαίου με την βαλκανική ενδοχώρα κατά μήκος της κοιλάδας του Στρυμόνα, εμφανίζει σ' όλες τις φάσεις κατοίκησής του κοινά πολιτιστικά στοιχεία με τους οικισμούς τόσο των παραλίων της Ανατολικής Μακεδονίας όσο και με τους οικισμούς της βαλκανικής ενδοχώρας.

Η κεραμική αποτελεί το βασικό αρχαιολογικό υλικό για τον εντοπισμό της τελευταίας φάσης κατοίκησης του οικισμού (φάση Ι), η οποία, όπως αναφέρθηκε, δεν αντιπροσωπεύεται με ευκρινή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στα αποσπασματικά δείγματα της κεραμικής εμφανίζεται γραπτή διακόσμηση με γραφίτη (Εικ. 10), με διακόσμηση Black on red (Εικ. 11) ή εγχάρακτη, συχνά με χρήση επίθετου λευκού χρώματος στις χαράξεις (Εικ. 12).

Αυτές οι κατηγορίες της διακοσμημένης κεραμικής χρονολογούν τη φάση Ι σε μια περίοδο σύγχρονη των Σιταγρών ΙΙΙ και του Ντικιλί Τας ΙΙ της Ανατολικής Μακεδονίας[8], της φάσης Gradeschniča - Slatino IV της δυτικής και της φάσης Mariča I

8. Πρβλ. C. Renfrew - M. Gibutas - E. Elster, Sitagroi (1986), 399-428 (R. Evans). M. Séfériadès, Dikili Tash: Introduction à la préhistoire de la Macédoine Orientale, BCH 107 (1982), 657-662.

της κεντρικής Βουλγαρίας[9]. Ειδικότερα, η παρουσία σ' αυτήν τη φάση του οικισμού, δειγμάτων της black on red γραπτής κεραμικής και της εγχάρακτης κεραμικής τύπου Mariča I τοποθετεί, κατά την άποψή μας, τα χρονολογικά και πολιτιστικά παράλληλα αυτής της φάσης, στα πρώϊμα στάδια της φάσης III των Σιταγρών και της φάσης II του Ντικιλί Τας.

Για την ακόσμητη κεραμική της φάσης I, όπως και για τα λοιπά μικροαντικείμενα είανι ακόμη πρώιμος οιοσδήποτε σχολιασμός. Η διαταραχή των επιχώσεων και η απουσία αδιατάρακτων δαπέδων δεν παρέχουν προς το παρόν ασφαλείς ενδείξεις για το διαχωρισμό της ακόσμητης κεραμικής από εκείνην των προγενέστερων φάσεων. Το ίδιο ισχύει και για τα λοιπά ευρήματα και μικροαντικείμενα.

Σε αντίθεση με την προηγούμενη, οι επόμενες φάσεις II και III εμφανίζουν αδιατάρακτη πολιτιστική συνέχεια. Από τις κατηγορίες κεραμικής ξεχωρίζουν ορισμένες με διαφόρων τύπων γραπτή διακόσμηση, όπως τύπου Ακροποτάμου (Εικ. 13), με πλατειές ευρθρόχρωμες ταινίες πάνω σε ανοικτό-άβαφο έδαφος (Εικ. 14), με τρίχρωμη (πολύχρωμη) διακόσμηση από ερυθρόχρωμες ταινίες μέσα σε μαύρο πλαίσιο (Εικ. 15), ή με διακόσμηση bitum πάνω σε ερυθρή στιλβωμένη επιφάνεια (Εικ. 16). Στις ίδιες φάσεις εμφανίζονται επίσης και άλλα είδη διακόσμησης στην κεραμική, όπως η ρυτιδωτή σε μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια και η εγχάρακτη διαφόρων κατηγοριών (Εικ. 17). Εκτός από την απλή εγχάρακτη διακόσμηση, η οποία συχνά τονίζεται και με επίθετο λευκό χρώμα, εμφανίζονται ορισμένες κατηγορίες κεραμικής, οι οποίες παραπέμπουν σε ανάλογες της Κεντρικής Ευρώπης (Εικ. 18) (π.χ. τύπου Szakalhat και Notenkopf). Αξιοσημείωτη είναι επίσης η εμφάνιση ανθρωπόμορφων αγγείων (Εικ. 19).

Ειδικότερα, συχνή είναι η παρουσία της γραπτής κεραμικής τύπου Ακροποτάμου, η οποία αντιπροσωπεύεται κυρίως με τοπικές μιμήσεις και με λίγα επείσακτα από την περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας παραδείγματα[10]. Η κεραμική με τη διαδεδομένη στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη διακόσμηση, γνωστή ως bitum, εμφανίζεται σπάνια στον νότιο βαλκανικό χώρο[11] και για πρώτη φορά στην Ελλάδα.

9. St. Chochadziev, Frühaeneolithische Keramik aus der prähistorischen Siedlung bei Slatino, StP 8 (1986), 185-202. G. Georgiev, Kultugruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien Südbulgarien, Sympsium L'Europe a la fin de l'âge du pierre, Prag-Liblic 1959 (1961), 45-100. H. Todorova, Das frühneolithikum Nordbulgariens im Kontext des ostbalkanischen Neolithikums. S. Hiller (ed), Tell Karanovo und das Balkan Neolihikum, Saltzburg 1989, 9-25. S. Hiller, Das Neolithikum in Karanovo und seine chronologische Stellung zu den gleichzeitigen Kulturen in Nordgriechenland und Serbien. S. Hiller (ed.), Tell Karanovo und das Balkan Neolithikum, Salzburg 1989, 165-179.

10. G. Mylonas, The site of Acropotamos and the neolithic Period of Macedonia, AJA 45 (1941), 557-576. Πρβλ. αντίστοιχη κεραμική στη φάση II Σιταγρών (Sitagroi I986, πιν. LXXXI,6), Ντικιλί Τας I (Séfériadès, ό.π., 651, εικ. 24), Δήμητρας I (Δ. Γραμμένος, Νεολιθικές Έρευνες στην Κεντρική και στην Ανατολική Μακεδονία, 1991, 62 (κατηγ. 2).

11. Στην Ουγγαρία καλύπτεται όλη η επιφάνεια του αγγείου με οργανική ύλη και αφαιρείται για τη δημιουργία διακόσμησης. N. Kalicz - P. Patzky, The Late Neolithic of the Tisza Region: A survey of recent archaeological research. Στον Κατάλογο της έκθεσης: The Late Neolithic of the Tisza Region, (1987), 20. Για την «bitum» κεραμική Βούλγαρίας πρβλ. M. Grabska-Kulova, Neo-

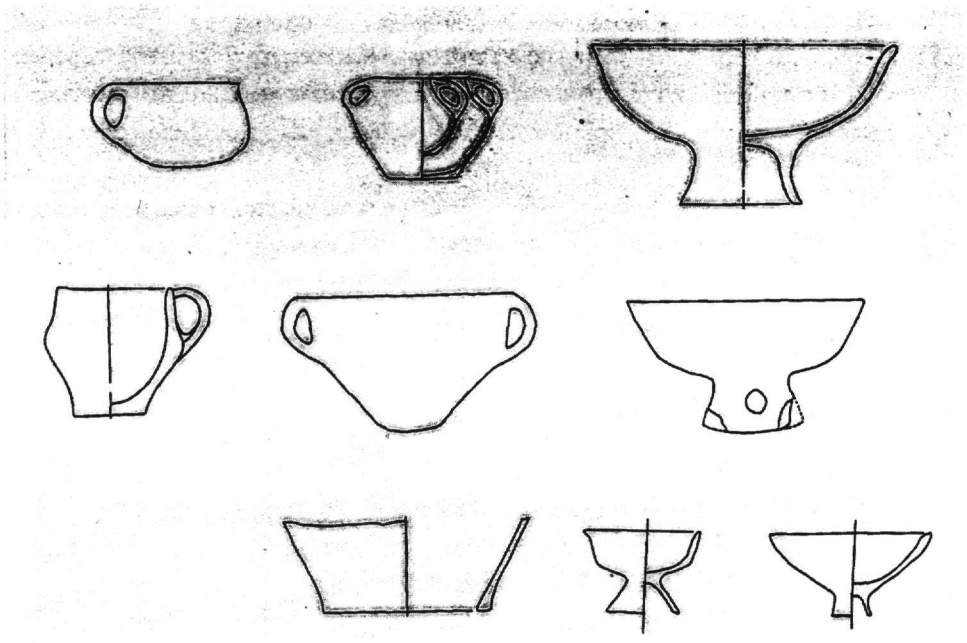

Σχ. 7. Βουλγαρικός τομέας. Σχήματα αγγείων, φάσεις II-III.

Για την απόδοση των μαύρων διακοσμητικών θεμάτων πάνω στην ερυθρόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια του αγγείου χρησιμοποιείται κολλώδης οργανική ύλη πιθανότατα από φλοιό σημύδας (Εικ. 20, 21).

Η χρονολογική διάκριση της κεραμικής των δύο αρχαιότερων φάσεων ΙΙ και ΙΙΙ, οι οποίες εμφανίζουν αντιστοιχία στον ελληνικό και τον βουλγαρικό τομέα, δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Η ως τώρα μελέτη επισημαίνει τυπολογικές εξελίξεις, όπως στην γραπτή κεραμική τύπου Ακροποτάμου, και περιορίζει την παρουσία της τρίχρωμης γραπτής κεραμικής στη φάση ΙΙ.

Μεγαλύτερες φυσικά είναι οι ποσότητες της ακόσμητης κεραμικής. Πρόκειται για αγγεία «επιτραπέζια» με στιλβωμένη επιφάνεια (Εικ. 22), μαγειρικά σκεύη ή αποθηκευτικά αγγεία με αδρή επιφάνεια (Εικ. 23). Ιδιαίτερα συχνά είναι τα δίωτα, μόνωτα ή άωτα μελανόχρωμα αγγεία με γωνιώδη τοιχώματα και οι ερυθρόχρωμες φιάλες με επίπεδη ή κωνική βάση (Σχ. 7). Μεγάλες είναι οι ποσότητες των αποθηκευτικών αγγείων και των μαγειρικών σκευών. Σ' αυτά κυριαρχούν οι χύτρες, τα μεγάλα τετραποδικά αγγεία —πιθανόν μαγειρικά σκεύη— (Εικ. 24) και τα μεγάλα

lithische Keramik aus der Siedlung Damjaniča im mittleren Strumatal, Sastuma 2 (1993), 134. H. Wagner - R. Graf, Untersuchungen keramischer Bemalung an ausgewälten Scherben aus Damjaniča, Sastuma 2 (1993), 53-155. Στον προϊστορικό οικισμό Προμαχών-Topolniča χρησιμοποιείται η οργανική ύλη στη ζωγραφική διακόσμηση του αγγείου με στόχο την απόδοση μαύρων διακοσμητικών θεμάτων πάνω σε ερυθρό έδαφος, αποτέλεσμα το οποίο παραπέμπει στην πολυδιαδεδομένη στην Ανατολική Μακεδονία γραπτή κεραμεική τύπου black on red. Πρβλ. τα πρώιμα παραδείγματα γραπτής κεραμεικής, η οποία πιθανότατα προετοιμάζει την γραπτή κεραμεική black on red στον προϊστορικό οικισμό του Ντικιλί Τας. M. Séféria dès, ό.π., 652 εικ. 18 (Ντικιλί Τας φάση Ι).

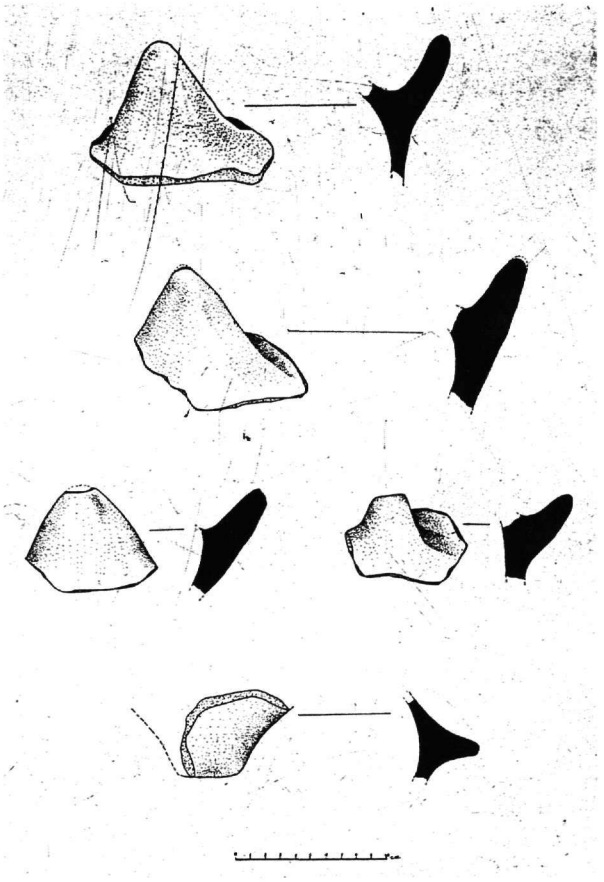

Σχ. 8. Ελληνικός τομέας. Θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων με αποφύσεις.

αγγεία με μαστοειδείς αποφύσεις (Σχ. 8).

Πλούσια είναι η σειρά των εργαλείων, των κοσμημάτων, των ειδωλίων και των άλλων μικροαντικειμένων που έδωσε η ανασκαφή των φάσεων ΙΙ και ΙΙΙ στον ελληνικό και στον βουλγαρικό τομέα.

Τα ειδώλια είναι ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα. Στα ανθρωπόμορφα επικρατούν εκείνα που απεικονίζουν γυναικείες μορφές, συχνά και με χρήση εγχάρακτης διακόσμησης (Εικ. 25, 26). Η γυναικεία μορφή απεικονίζεται συχνά όρθια «σύμπους» με σχηματοποιημένα τα κάτω και τα άνω άκρα και γλουτούς τονισμένους, ή καθιστή (Εικ. 27), με πτηνόμορφη συχνά κεφαλή. Οι ανδρικές μορφές είναι επίσης παρούσες (Εικ. 28), συχνά και με ρεαλιστικά χαρακτηριστικά. Μια κατηγορία ειδωλίων εμφανίζονται ως πρόστυπα σε επίπεδες επιφάνειες.

Πλούσια επίσης είναι η σειρά των μικρογραφικών αγγείων στον βουλγαρικό και στον ελληνικό τομέα.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαλείων καταλαμβάνουν οι λεπίδες (Εικ. 29), το υλικό των οποίων αποτελούν δύο κατηγορίες πυριτολίθου: ο καστανόχρωμος και ο γκρίζος. Με μικρότερο ποσοστό αντιπροσωπεύεται ένα είδος μελανόχρωμου πυριτόλι-

θου που θυμίζει οφιανό, ενώ συχνότατη είναι η χρήση του χαλαζία και της ορείας κρυστάλλου. Λίθινες αξίνες και λίθινες μικρές σμίλες (Εικ. 30) κατασκευάζονται από ειδικά είδη λίθων, προφανώς επείσακτων στον οικισμό. Πλούσια είναι και η σειρά των οστέινων εργαλείων (Εικ. 31) και κοσμημάτων.

Τα πήλινα σφονδύλια εμφανίζονται σε τυπικά επαναλαμβανόμενο σχήμα και συχνά διακοσμούνται με εγχάρακτη διακόσμηση. Πήλινες αγνύθες (Εικ. 32) και οκτώσχημα λίθινα αντικείμενα (Εικ. 31), τριπτήρες, εργαλεία και κοσμήματα εμφανίζονται με γνωστούς τύπους της ύστερης νεολιθικής και χαλκολιθικής περιόδου στην Ανατολική Μακεδονία και τα νοτιοανατολικά Βαλκάνια. Αξιοσημείωτη είναι και η σπανιότητα, με την οποία εμφανίζονται κοσμήματα από Spondylus.

Με βάση τα δεδομένα της κεραμικής και της εν γένει τεχνολογίας, οι φάσεις ΙΙ και ΙΙΙ πρέπει να είναι σύγχρονες με τη φάση ΙΙ των Σιταγρών[12], τη φάση Ι του Ντικιλί Τας[13] και τη φάση Ι της Δήμητρας της Ανατολικής Μακεδονίας[14], καθώς και με τη φάση Αράπη της Θεσσαλίας[15], τη φάση Kurilo της δυτικής και Kalojanovec της Κεντρικής Βουλγαρίας[16], τη φάση Vinča B2[17] και Anzabegovo IV[18] της Κεντρικής Βαλκανικής[19].

Απόλυτη χρονολόγηση

Χρονολογήσεις C-14 τεσσάρων δειγμάτων από τη φάση ΙΙ και αρχαιομαγνητική χρονολόγηση της εστίας από την οικία 2 της ίδιας φάσης στον βουλγαρικό τομέα έχουν δώσει απόλυτη χρονολόγηση γύρω στα 4900-4850 π.Χ. για τη φάση ΙΙ[20] (Σχ. 9).

Από τις ραδιοχρονολογήσεις δειγμάτων άνθρακα της ανασκαφής του ελληνικού τομέα, τις οποίες ανέλαβε το εργαστήριο του Κέντρου Πυρινικής Φυσικής «Δημόκριτος» δεν έχουμε ακόμη αποτελέσματα.

Ο οικισμός Προμαχών-Topolniča ανήκει στον τύπο των ανοικτών αραιοκτισμένων οικισμών, οι οποίοι καταλαμβάνουν μεν μεγάλη έκταση, δεν έχουν όμως και ανάλογα μεγάλο αριθμό κατοίκων. Κατοικήθηκε στο πρώτο τέταρτο της 5ης χιλιε-

12. C. Renfrew - M. Gibutas - E. Elster, Sitagroi (1986), 147-174, πρβλ. και κεραμική φάσης ΙΙ, σελ. 350-366.

13. M. Séfériadès, ό.π., 653-657.

14. Δ. Γραμμένος, Νεολιθικές Έρευνες στην Ανατολική Μακεδονία, (1991), 48-58.

15. H. Hauptmann - Vl. Milojčić, Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula Thessalien, (1969).

16. H. Todorova - I. Vajsov, Novo Kammennata Epoxa v Bulgaria, 1993, 94 κ.εξ. πιν. 10.

17. J. C. Chapman, The Vinča Culture of South East Europe, BAR Intr. Ser. 117, Oxford 1981.

18. M. Gibutas, Neolithic Macedonia, as reflected by Excavation at Anza Southest Yugoslavia (1976).

19. Πρβλ. και Ι. Ασλάνης,, Η Προϊστορία της Μακεδονίας Ι. Η Νεολιθική εποχή, Αθήνα 1992, 262 κ.εξ. εικ. 41-42.

20. J. Bojadziev, Probleme der absoluten Datierung der prähistorischen Kulturen für die Zeitspanne 5.000-3.500 v.u.Z., Acta Interdisciplinaria 14, Nitra (1987), 11-22.

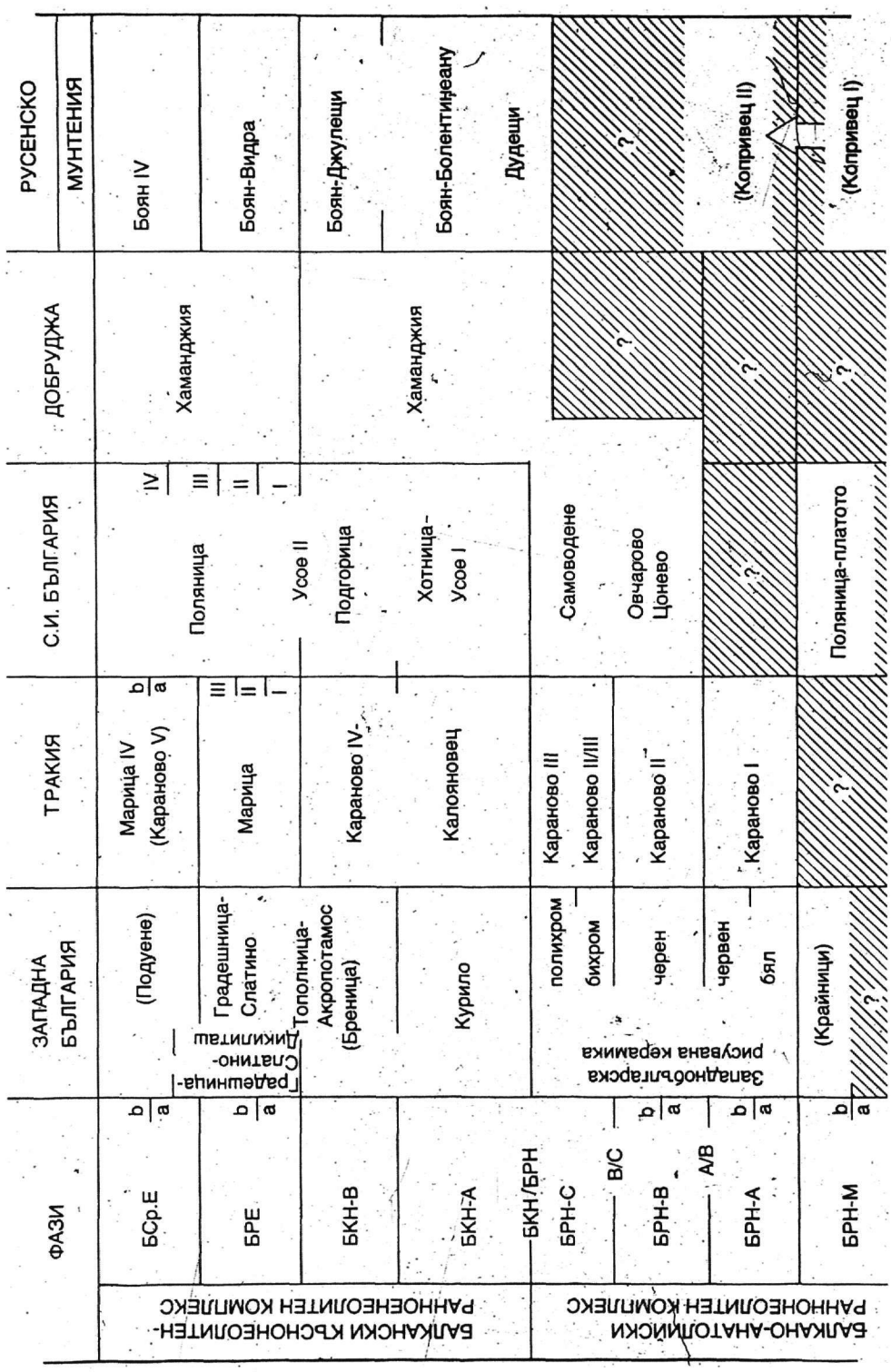

Σχ. 9. Χρονολογικός πίνακας κατά Todorova και Vajsov 1993.

τίας, σε μια περίοδο που αντιστοιχεί με το τέλος των προδιμηνιακών (οι φάσεις ΙΙ και ΙΙΙ) και την αρχή των διμηνιακών φάσεων (η φάση Ι).

Η πολιτιστική συνέχεια ή ασυνέχεια ανάμεσα στη φάση Ι και στην υποκείμενη φάση ΙΙ δεν έχει ακόμα προσδιορισθεί. Υποπτευόμαστε μια σύντομη περίοδο εγκατάλειψης του οικισμού, η οποία θα μπορούσε να επισημανθεί στην διευθέτηση των δαπέδων της χαλκολιθικής φάσης με ισοπέδωση του στρώματος καταστροφής της προγενέστερης φάσης. Είναι η στρώση της κεραμικής, στην οποία έγινε ιδιαίτερη αναφορά. Αντίθετα, η πολιτιστική συνέχεια ανάμεσα στις δύο, χρονικά προγενέστερες, φάσεις ΙΙ και ΙΙΙ επιβεβαιώθηκε από την ανασκαφική έρευνα τόσο στον ελληνικό όσο και στον βουλγαρικό τομέα.

Η θέση του οικισμού στο πολιτιστικό πλαίσιο της ευρύτερης περιοχής είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γεωγραφική θέση του. Η κοιλάδα του Στρυμόνα μέχρι την περιοχή του Blagoevgrad εμφανίζει μια σταθερή πολιτιστική επικοινωνία με τα παράλια του Αιγαίου σε όλη τη διάρκεια της νεολιθικής, γίνεται εντονότερη στη χαλκολιθική και φυσικά συνεχίζεται στις επόμενες φάσεις της προϊστορίας και εν συνεχεία στους ιστορικούς χρόνους. Ο οικισμός Προμαχών-Topolniča βρίσκεται στο κέντρο αυτής της οδού επικοινωνίας[21].

Στις δύο αρχαιότερες φάσεις ΙΙ και ΙΙΙ, η κεραμική, π.χ. με την γραπτή διακόσμηση τύπου Ακροποτάμου —επείσακτη ή σε τοπικές μιμήσεις— αντιπροσωπεύει την παρουσία της αιγαιακού τύπου γραπτής κεραμικής, τα κέντρα παραγωγής της οποίας τοποθετούνται στα παράλια της Ανατολικής Μακεδονίας. Η κεραμική αυτού του τύπου μέσα από την κοιλάδα του Στρυμόνα προχωρεί και πολύ βορειότερα από τον νεολιθικό οικισμό των ελληνοβουλγαρικών συνόρων και εμφανίζεται σε μια σειρά νεολιθικών οικισμών του μέσου και άνω ρου του Στρυμόνα[22]. Η παρουσία στον οικισμό, επείσακτης και τοπικής, βεβαιώνει όχι μόνο μετακίνηση προϊόντων από τα παράλια του Αιγαίου στην ενδοχώρα αλλά και παράλληλη εισαγωγή και μετακίνηση τεχνολογίας.

Οι σχέσεις με την βαλκανική ενδοχώρα αντιπροσωπεύονται από την παρουσία ελάχιστων αλλά χαρακτηριστικών κατηγοριών κεραμικής, όπως η εγχάρακτη τύπου Szakalhat και Notenkopf[23] που επιχωρίαζουν —θα λέγαμε— στην κεντροανα-

21. D. Stojanova-Serafimovna, Sites Préhistoriques près de village Blagoevgrad, Archeologya XII (1970), 69-81. L. Perničeva, Prehistory of the Srumesniča valley, The Lower Strumesniča Valley in Prehistory in: Ancient and Medieval Times, Krakow 1981, 11-34. M. Grabska-Kulova, Neolithische bemalte Keramik aus der Siedlung Damjaniča im mittleren Strumatal, Sastuma 2 (1993), 121-155. L. Perničeva, Prehistoric Culture in the Middle Struma valley: Neolithic and Eneolithic, in: D. W. Bayley - I. Panajotov (eds), Prehistoric Bulgaria, (1995), 99 κ.ε.

22. S. Chochadziev, Über die Frage der chronologischen Stellung der bematen Keramik im Stil Akropotamos - Galepsos, Studia Praehistorica 11-12 (1992), 177 κ.εξ.

23. H. Parzinder, Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus, RGF 52, Mainz a.R. 1993. N. Kalicz, J. Makkay, Die Linearbandkeramik in der grossen ungarischen Tiefebene, Stud. Arch. 7, 1977. H. Müller-Karpe, Hanrbuch der Vorgeschichte, Band II,1 163, Band II,2 πιν. 162, A19-26, B1-2, πιν. 186,19, πιν. 197, P2-7, πιν. 241, E4 4.7.

τολική Ευρώπη, τα ειδώλια αλλά και αγγεία του πολιτισμού Vinča[24].

Στη φάση Ι συνεχίζονται με την ίδια ένταση οι πολιτιστικές σχέσεις των νεολιθικών οικισμών του του άνω ρου του Στρυμόνα με τα παράλια του Βορείου Αιγαίου. Η επίδραση των παραλίων της Ανατολικής Μακεδονίας αντιπροσωπεύονται από την παρουσία της χαρακτηριστικής γραπτής κεραμικής black on red, η οποία απουσιάζει από την ανατολική Βαλκανική.

Από την άλλη πλευρά, η εμφάνιση της κεραμικής με τη διακόσηση bitum εντάσσει τον οικισμό Προμαχών-Topolniča στα νοτιότερα όρια εξάπλωσης αυτής της κεντροευρωπαϊκού τύπου διακοσμημένης κεραμικής.

Αυτή και ορισμένες ακόμη κατηγορίες κεραμικής πιστοποιούν την ένταξη του οικισμού σε μια ευρύτερη πολιτιστική κοινή της νοτιοανατολικής Ευρώπης που αναπτύσσεται στη χαλκολιθική περίοδο, τα όρια της οποίας απλώνονται από τον ποταμό Δούναβη ως τα παράλια του βορειοανατολικού Αιγαίου. Σ' αυτές εντάσσονται κατηγορίες κεραμικής με εγχάρακτη διακόσμηση, οι οποίες εμφανίζονται σε ευρύτερες περιοχές της βαλκανικής ενδοχώρας από την Gradesniča και την περιάδα της Stara Zagora ως τους νεολιθικούς οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας (Σιταγροί ΙΙΙ). Ακόμα μεγαλύτερο είναι το εύρος της διάδοσης της γραπτής με γραφίτη κεραμικής, η παρουσία της οποίας καλύπτει περιοχές από τον Δούναβη ως το βορειοανατολικό Αιγαίο.

Η ολοκλήρωση των ανασκαφών στο ελληνικό έδαφος που θα προχωρήσει παράλληλα με τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού του βουλγαρικού τομέα, πιστεύουμε ότι θα φέρει στο φως σημαντικές πληροφορίες για τον χαρακτήρα του νεολιθικού πολιτισμού στην κοιλάδα του Στρυμόνα και τις πολιτιστικές σχέσεις, οι οποίες μέσα από τον φυσικό δρόμο του ποταμού, είχαν αναπτυχθεί στο πρώτο μισό της 5ης χιλιετίας στη νεότερη νεολιθική και στη χαλκολιθική, ανάμεσα στις κοινότητες των παραλίων του Αιγαίου και της Βαλκανικής ενδοχώρας.

Αρχ. Μουσείο Καβάλας — *Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη*
Αρχ. Ινστιτούτο Σόφιας — *Henrietta Todorova*
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών — *Ιωάννης Ασλάνης*
Αρχ. Ινστιτούτο Σόφιας — *Javor Bojadziev*
Υπουργείο Εξωτερικών — *Φωτεινή Κωνσταντοπούλου*
Αρχ. Ινστιτούτο Σόφιας — *Ivan Vajsov*
Αρχ. Μουσείο Σερρών — *Μαγδαληνή Βάλλα*

24. M. Garašanin - D. Garašanin, Supska, neolitsko naselje vinčaske grupe, 1978.

THE PROMACHONAS - TOPOLNIČA SETTLEMENT

by C. KOUKOULI-CHRYSANTHAKI - H. TODOROVA - I. ASLANIS
J. BOJADZIEV - F. KONSTANTOPOULOU - I. VAJSOV - M. VALLA

The Promachonas-Topolniča settlement is located on the SE slopes of Mt Cercine, close to the west bank of the River Strymonas, on a natural pass into the beginning of the valley of the Middle Strymonas.

This prehistoric settlement, which lies across the Greek-Bulgarian border (at pyramid 63 on the frontier line), is being jointly investigated by Greek and Bulgarian archaeologists. Ephorate XVII of Prehistoric and Classical Antiquities (based in Kavala) and, on the Bulgarian side, the Archaeological Institute of Sofia and the Petric Archaeological Museum, are co-ordinating the excavations with the objective of publishing the findings in both countries as part of inter-Balkan scientific co-operation.

The excavation on Bulgarian territory was carried in the period from 1980 to 1990 by Professor Henries Todorova, with her associates J. Bojadziev, Y. Vajsov and V. Draganov.

The research project on the Greek side began in 1992, and is continued by C. Koukouli-Chrysanthaki (Kavala Ephorate of Antiquities) in collaboration with I. Aslanis (National Research Foundation), F. Konstantopoulou (Ministry of Foreign Affairs) and archaeologists D. Malamidou and M. Valla of Ephorate XVII.

The results of the excavations conducted over the period from 1980 to 1996 can be summed up as follows. A combination of surface investigation, excavation and the use of electromagnetic ground probes has determined the extent of the prehistoric settlement, which covered two adjacent hilltops —a total area of 5 hectares — and has left habitation layers of between 0.50 metres and 1.20 metres in depth. To date, excavations on both the Greek and the Bulgarian sides have identified three phases of habitation in the settlement, which was of the sparsely-inhabited open type and was inhabited from the beginning of the fifth millennium BC to its end.

The earliest phase (III) is represented by buildings with underground rooms, most of which have been identified as combined dwellings and work areas.

In the next phase, some of the dwellings were supported on piles and had roofs and walls of woven reeds or branches coated with clay. Fragments of three terracotta female figures of monumental size were found on a plinth next

to the hearth of a pile dwelling (probably with two storeys) in the Bulgarian sector, and had been mounted as reliefs on the inner side of one of the walls of the building.

In phases II and III, the site has yielded a wide variety of categories of painted pottery, among which the Akropotamou type (imported and in locally-made imitations), multi-coloured painted pottery and the so-called bitum pottery, where tar is used for decorative purposes, stand out. Also typical of these phases is the making of figurines, with the female form being the predominant subject.

The last phase of habitation (I) has been severely damaged by ploughing, and the few traces of buildings to have survived are preserved in better condition in the Greek sector.

A study of the excavation finds shows this to have been a settlement of an agricultural and pastoral nature, with cultural continuity through its first two phases of habitation, which date from the early part of the Late Neolithic period (Sitagri Phase II), and one phase in the Stone/Bronze transitional era (Sitagri Phase III).

The cultural physiognomy of the settlement was defined by its economic and cultural relations, which, thanks to its position, it developed with the Aegean world, with the Balkan hinterland and with Central Europe.

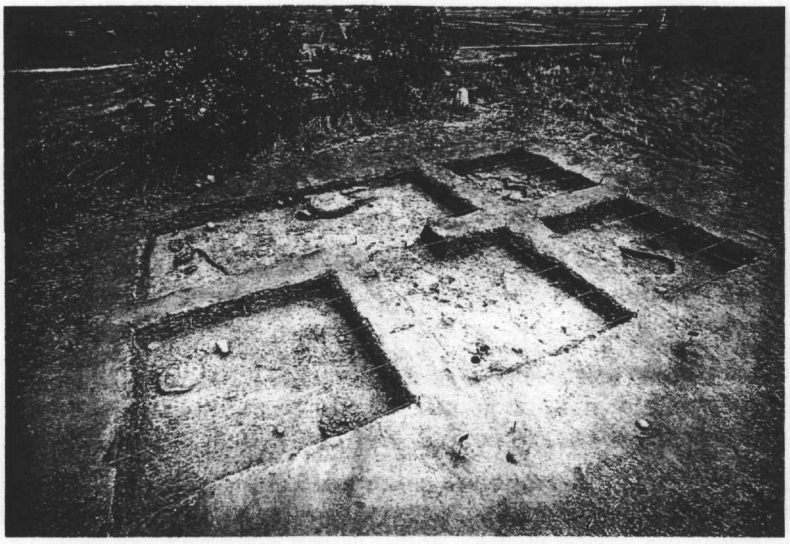

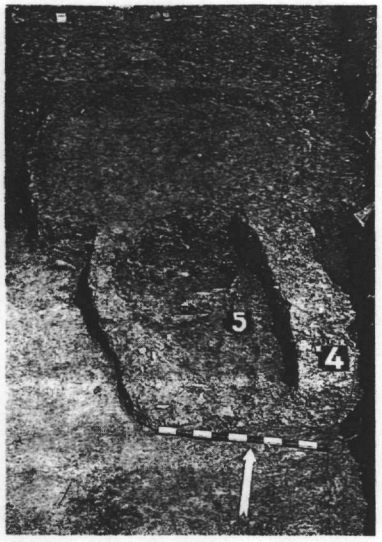

1. Άποψη του ελληνικού ανασκαφικού τομέα. 2. Ελληνικός τομέας. Τομή Α, εστία 1 (φάση Ι;). 3. Ελληνικός τομέας. Τομή ΙΑ, λιθοσωρός (φάση ΙΙ;). 4. Ελληνικός τομέας. Τομή ΙΑ, λεπτομέρεια λιθοσωρού.

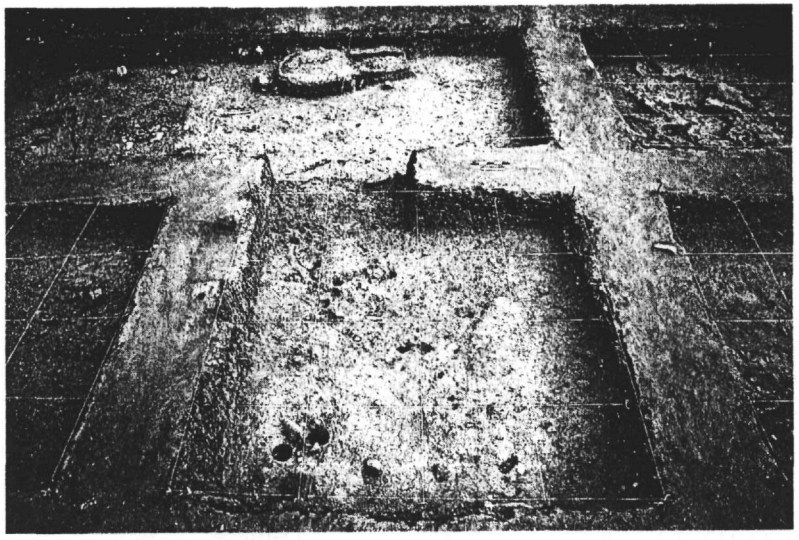

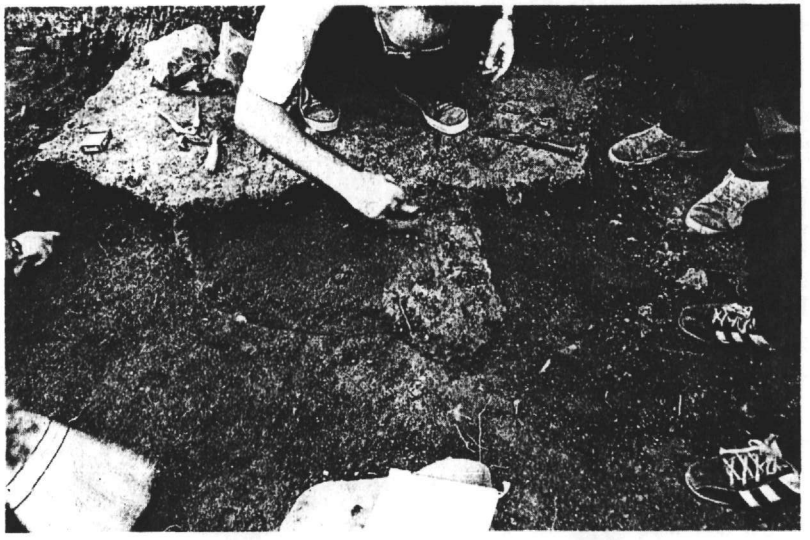

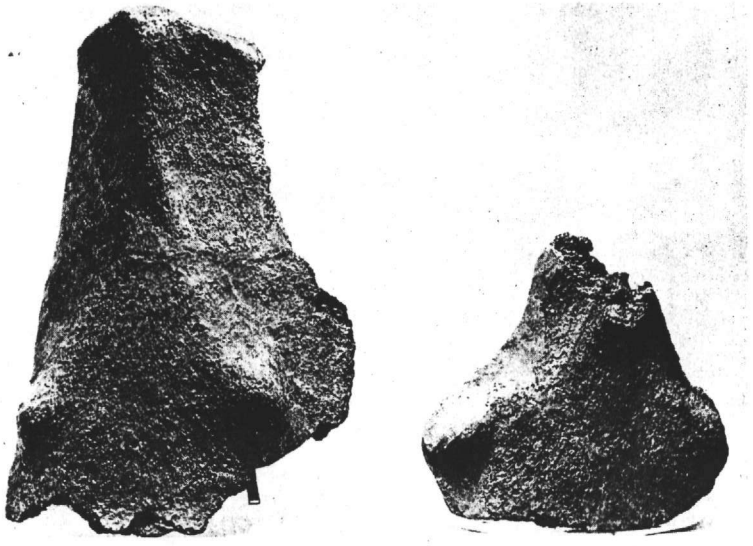

5. Ελληνικός τομέας. Τομή Β (φάση ΙΙ). 6. Ελληνικός τομέας. Τομή ΣΤ (φάση ΙΙ). 7. Βουλγαρικός τομέας. Πήλινες πρόστυπες γυναικείες μορφές (φάση ΙΙ). 8. Βουλγαρικός τομέας. Πάσσαλοι περιβόλου (φάση ΙΙΙ).

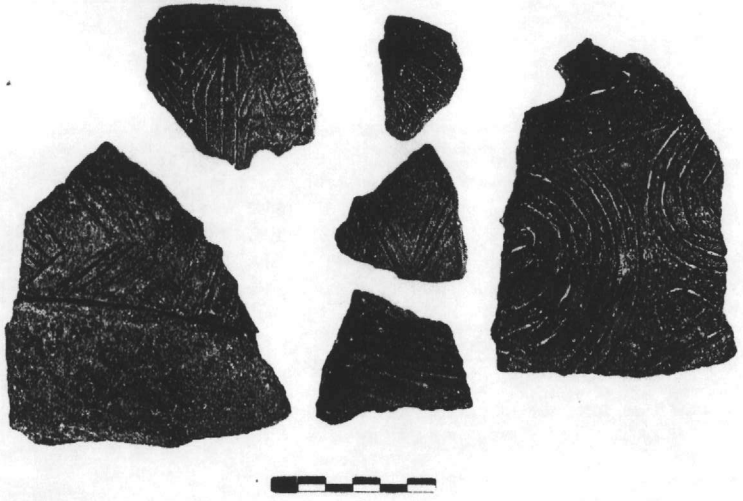

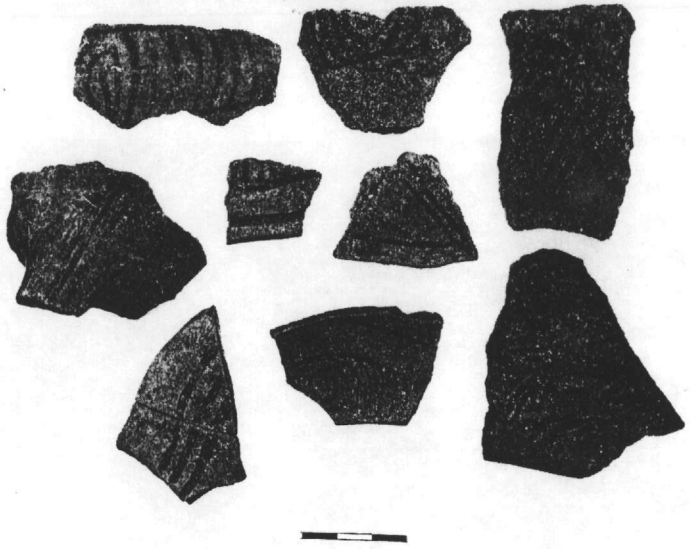

9. Ελληνικός τομέας. Τομή Δ, υπόσκαφοι χώροι (φάση III). 10. Ελληνικός τομέας. Θραύσμα αγγείου με διακόσμηση γραφίτη (φάση I). 11. Ελληνικός τομέας. Θραύσμα αγγείου με διακόσμηση black on red (φάση I). 12. Ελληνικός τομέας. Όστρακα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση (φάση I). 13. Ελληνικός τομέας. Όστρακα αγγείων με γραπτή διακόσμηση τύπου Ακροποτάμου (φάση II-III).

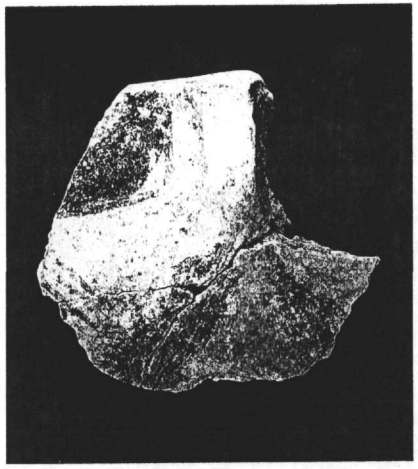

14

15

17

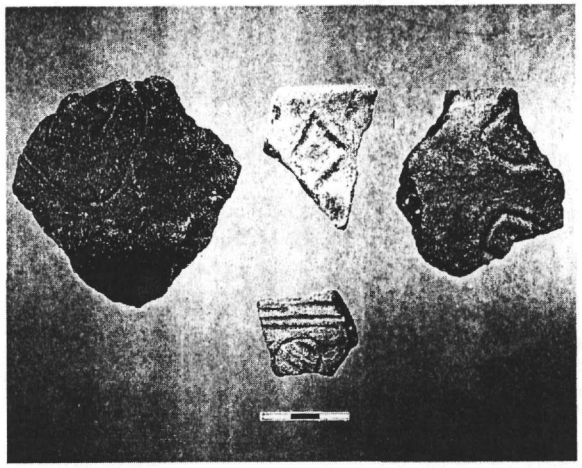

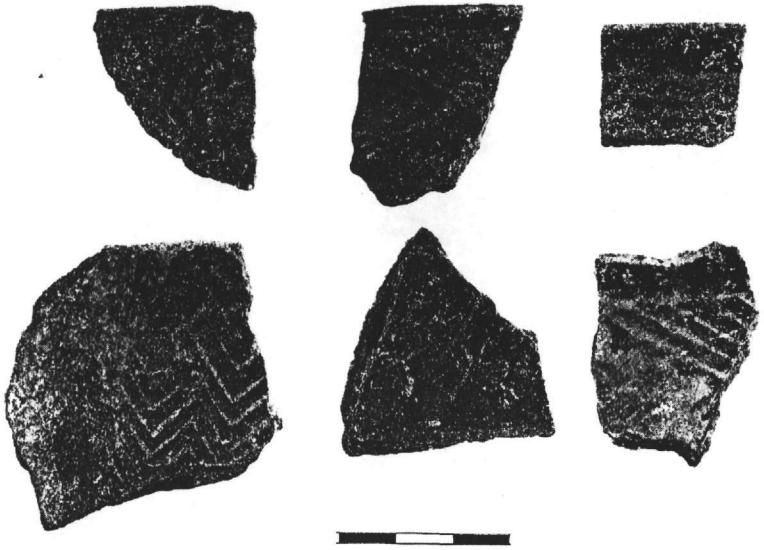

16

18

14. Ελληνικός τομέας. Όστρακα αγγείων με γραπτή διακόσμηση (φάση II-III). 15. Ελληνικός τομέας. Θραύσμα γραπτού αγγείου με τρίχρωμη διακόσμηση (φάση II-III). 16. Ελληνικός τομέας. Όστρακα αγγείων με διακόσμηση bitum (φάση II-III). 17. Ελληνικός τομέας. Όστρακα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση (φάση II-III). 18. Ελληνικός τομέας. Όστρακα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση (φάση II-III).

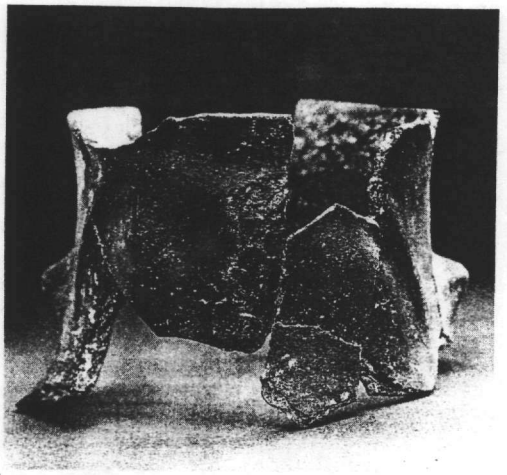

19

20

21

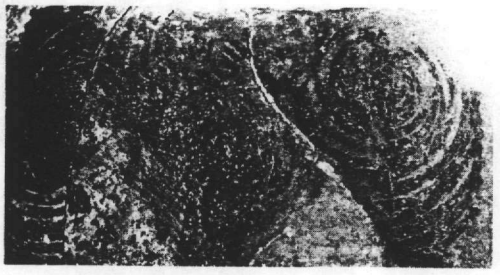

22

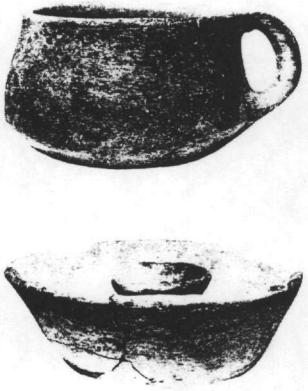

23

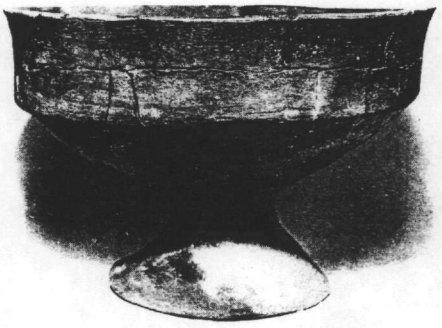

24

19. Ελληνικός τομέας. Θραύσμα ανθρωπόμορφου αγγείου (φάση II-III). 20. Βουλγαρικός τομέας. Αγγείο με διακόσμηση bitum. 21. Βουλγαρικός τομέας. Λεπτομέρεια διακόσμησης bitum. 22. Βουλγαρικός τομέας. Ακόσμητα αγγεία. 23. Βουλγαρικός τομέας. Φιάλη με κωνική βάση (φάση II-III). 24. Ελληνικός τομέας. Θραύσματα τετραποδικών αγγείων.

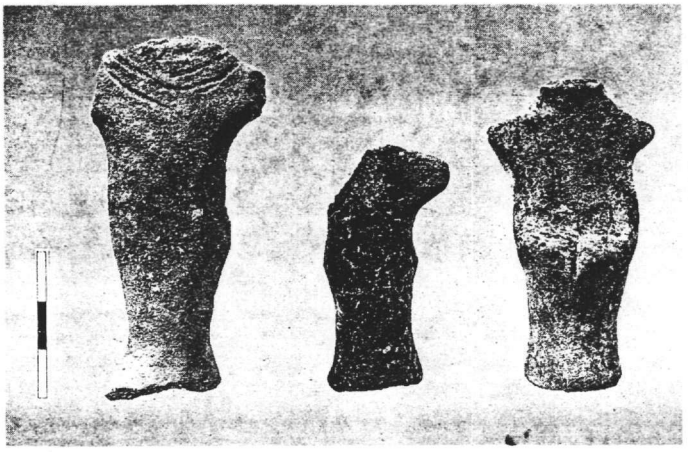

25

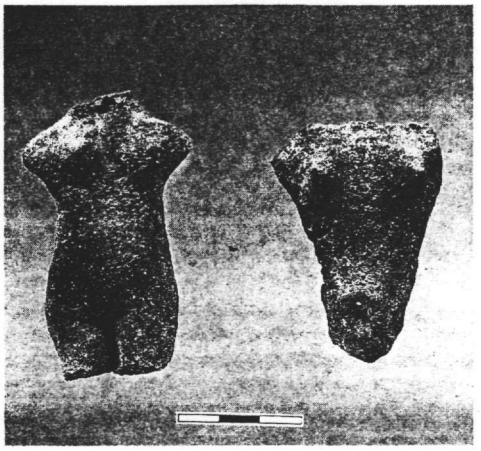

26

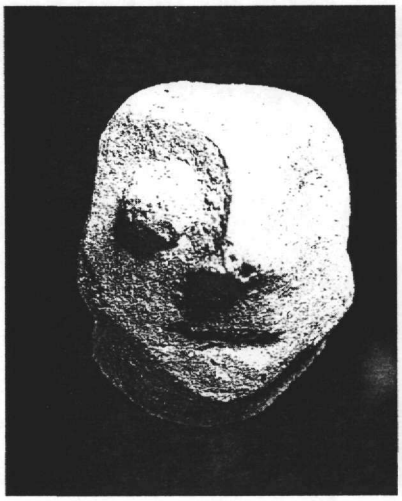

28

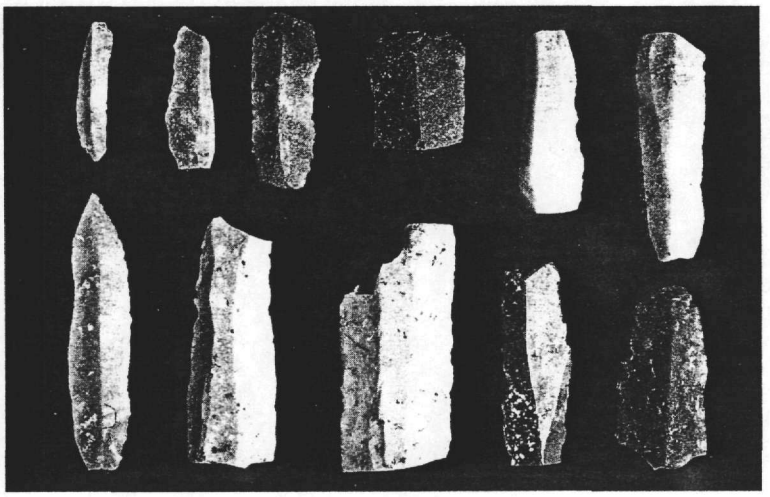

29

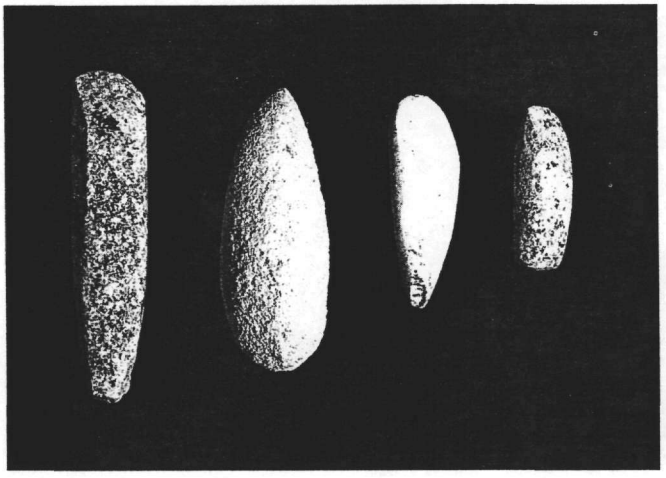

30

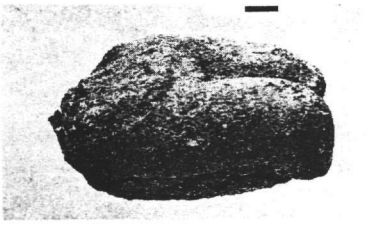

27

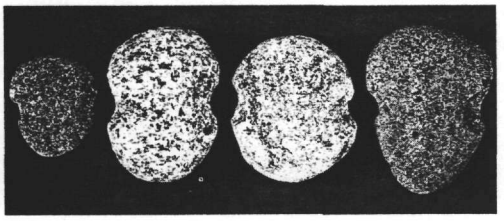

31

25. Ελληνικός τομέας. Ειδώλια γυναικείων μορφών. 26. Ειδώλια γυναικείων μορφών. 27. Ελληνικός τομέας. Θραύσμα ειδωλίου καθιστής μορφής. 28. Ελληνικός τομέας. Κεφαλή ειδωλίου ανδρικής μορφής. 29. Ελληνικός τομέας. Λεπίδες πυριτόλιθου. 30. Ελληνικός τομέας. Λίθινα τριπτά εργαλεία. 31. Ελληνικός τομέας. Λίθινα οκτώσχημα βαρίδια.